

II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme

Adem Ölmez*

Öz

Meşrutiyet devri her açıdan olduğu gibi, eğitim reformları açısından da verimli bir dönemdir. Bu dönemde medreselerin ihtiyaca cevap veremez hale gelmesi üzerine, pek çok reform projeleri hazırlanmıştır. Bu bağlamda 1910'da Medaris-i İlmiye Nizamnamesi çıkarıldı. Bu nizamname ile medreselerde yeni bir dönem başladı. 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin çabalarıyla çıkarılan İslah-ı Medaris Nizamnamesi'ne göre İstanbul'daki bütün medreseler, Darü'l-hilâfeti'l-aliye Medresesi adı altında yeniden düzenlendi. Böylece medreseler merkezden yönetilmeye başlandı. Bu yeniliklerle yetinilmeyerek, 1917'de Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi tarafından medreseler hakkında başka düzenlemeler de yapıldı. Bu resmi çabaların dışında ülemânın pek çoğu, medreselerin nasıl düzeleceğine dair görüşler ileri sürdüler. Bu yenilikler medreselerde merkezileşme sürecini hızlandırmıştır. Biz bu çalışmamızda bu bağlamdaki projeleri ve görüşleri inceleyerek II. Meşrutiyet döneminde medreselerin durumunu ve medreselere bakış açısını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, medrese, II. Meşrutiyet, Osmanlı'da eğitim.

Reform Efforts in Ottoman Madrasas in the Second Constitutional Era and Centralization

Abstract

As with every aspect, the Second Constitutional Era is an efficient period in terms of educational reforms. During this period, many reforms were made about madrasas that failed to fulfill the needs. In this context, Medâris-i İlmiye Regulations were applied in 1910. Then a new period of madrasas began. In accordance with the *Islah-ı Medâris* Regulations which were implemented by Shaykh al-Islam Mustafa Hayri Efendi's efforts in 1914, all madrasas in İstanbul were re-organized under the name of Dar al-hilâfeti'l-aliya. Thus, madrasas were to be centrally administered. In addition to these changes, new arrangements were made about the madrasas by Shaykh al-Islam Musa Kazim Efendi in 1917. Besides these official efforts, many scholars suggested their viewpoints on how to reform madrasas. All these innovation accelerated a process of centralization in madrasas. In this study, I tried to reveal the status of and perspectives about the madrasas in the Second Constitutional Era, reviewing projects and ideas in this regard.

Key Words: Education, Madrasa, the Second Constitutional Era, Education in the Ottoman Empire.

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; adem.olmez@medeniyet.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti'nde medreseler, devletin gelişmesi için uzun süre önemli bir muharrik güç olarak vazife görmüş; 15. yüzyılda zirveye çıkarak İstanbul'u bir bilim merkezi haline getirmişlerdir (Baltacı 1976; Bilge 1984). Medreselerin bu görkemli yapısı daha uzun asırlar varlığını korusa da 16. yüzyıldan itibaren sistemde bazı aksamalar görülmeye başlamıştır (Uzunçarşılı 1976: 241). Medreselerin eski fonksiyonlarını yerine getiremeyerek, günden güne itibar kaybetmeye başlaması, eğitim ihtiyacını yeni açılan mekteplerin görmesine zemin hazırlamıştır (Sarıkaya 1999: 23-39). Böylece 18. yüzyılın başlarından itibaren eğitim, geleneksel eğitim kurumları ve Batı tarzı eğitim kurumları olmak üzere ikili bir yapı göstermeye başlamıştır.¹

19. yüzyılın başlarında III. Selim döneminde, bir yandan modern eğitim kurumları oluşturulmaya çalışılırken, diğer yandan da medreselerin ıslahı için yapılması gerekenler üzerinde durulmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde, Batı tarzı eğitim kurumlarına daha da ağırlık verilince medrese ve mektepler arasındaki denge mektepler lehine değişmeye başlamıştır. Medreselerle mektepler arasındaki ikilik Tanzimat Dönemi'nde de artarak devam etmiştir. Bu dönemde Batı tarzı eğitim kurumları artarken, medreseler nitelik ve nicelik bakımından zayıflamaya başlamıştır. Fetih'ten 19. yüzyıla kadar İstanbul'da inşa edilen medrese sayısı 500'ü bulurken, 1869'da İstanbul'da faal olan medreselerin sayısı sadece 166 idi (Kütükoğlu 1977: 6). Bu durumun tabii sonucu olarak medreselerin nasıl ıslah edilebileceği tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçte medreselerin pratiğe dönük etkinlikleri yavaş yavaş azalmış; 1854'te *Muallimhâne-i Nüvvab*'ın kurulması ile medreseler, hukuk ve adalet sahasındaki tekellerini de kaybetmişlerdir.

1 Yüzyılın başında III. Ahmet, askeri sistemi geliştirmek için Batı'dan teknokratlar getirtmeye başlamış ve *Humbaracı Ocağı* adında bir askeri birlik oluşturmuştur. Bu süreç I. Mahmud döneminde *Hendesehâne* adında yeni bir eğitim kurumunun açılması ile devam etmiştir. 1734'te Topal Osman Paşa'nın emriyle, Humbaracı Ocağı'nın eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan bu okul, benzer yeniliklerin hayata geçmesi için örnek olmuş; ancak uzun ömürlü olamamış, Yeniçeri Ocağı'nın tepkisinden çekilerek kapatılmıştır. Sonraki yıllarda da benzer okullar açılmaya devam edilmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde *Mühendishâne-i Bahr-i Humâyûn* ve 19. yüzyılın başlarında *Mühendishâne-i Berri-i Humâyûn* kurulmuştur. Bu sırada medreseler hala güç ve etkisini sürdürmekle birlikte, modern okullar karşısında yetersiz görülmeye başlamışlardır.

1869'da zamanın Fransa Eğitim Bakanı *Jean Victor Duruy*'un etkisiyle hazırlanan, *Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi* ile modern eğitimde merkezileşme gerçekleşmiş, dünyevi ilimler ön plana çıkmış ve mektepler daha da güçlenmiştir. Başka bir ifade ile 1839-1869 tarihleri arasında eğitimde ıslahat çabaları ferdi nitelik taşıırken, 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizam-nâmesi'nden 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, Osmanlı genel eğitimi için yasal ve kurumsal bakımlardan kapsayıcı bir çerçeve oluşturmuştur (Somel 2010: 77). Ne var ki bu durum medreselerin ihmalini önleyememiştir. Çünkü 18. asrın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde çeşitli kurumlar hakkında ıslahat teşebbüsünde bulunulmuş ise de medreseler 20. asra kadar bundan nasibini alamamışlardır (Kütükoğlu 1978: 1).

Medreselerin ihmal edilmesi, mektep-medrese arasındaki dengenin daha da bozulmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde Maarif-i Umûmiyye Nezâreti kendine bağlı modern eğitim kurumlarına maliyeden geniş destekler alırken, medreseleri yöneten *Meşihat*² (Pakalın II 1973: 449) ve *Ders Vekalet*³ aynı başarıyı gösterememiştir. Üstelik medreselerin mali kaynakları konumunda olan vakıfların bazılarında Maarif Nezâreti'nin el koyması medreseleri mali açıdan daha sıkıntılı bir duruma getirmiştir (Ergin 1977: 1281-1283).

Medreseler en sıkıntılı dönemlerini II. Abdülhamid yönetiminin son 17-18 yılında yaşamıştır. 1892'de çıkan medreselileri askerlikten muaf tutan irade, askerden kaçmak isteyenler için bir fırsat olmuştur. Bunun sonucunda medreselere gerçekten eğitim amacıyla gelenlerin yanında, bir de askerden kaçmak için gelenler ortaya çıkmıştır. Böylece eğitimin niteliği düşmüş, buna bağlı olarak da eğitim süresi uzamaya başlamıştır; sekiz on yılda bitecek bir eğitim on sekiz yıla kadar uzamıştır (Akyüz 1985: 262; Atay 1983: 215).

Modern mektepler merkezileşerek yeni fenler ve yeni eğitim anlayışlarını uygulanmaya başlar-

2 Meşihat, şeyhülislam'lık yerinde kullanılan, ilmiye tarihinin en yüksek makamını ifade eden bir tabirdir. Bab-ı Fetva da denilen Meşihat Dairesi'nin en büyük memuru Şeyhülislam'dı.

3 Ders okutması şeyhülislamlara meşrut olan Beyazıt medresesinde bu vazifeyi vekaleten ifa etmek üzere müderrislerin ileri gelenlerinden kibâr-ı müderrisin arasından tayin edilen zatın ünvanı idi. Sonraları medreselerde tedrisâtla ve talebe-ye nezâretle mükellef resmi bir memur mevkiinde kaldı. Bu vazife Osmanlıların son günlerine kadar devam etmiştir.

ken, medreselerde müderrisler kendi başlarına bırakılmıştı. Müderrisler şahsi çabalarıyla eğitimi sürdürüyorlardı. Medreselerde modern fenler okutulmadığı gibi geleneksel derslerin de bir kısmı ihmal edilmeye başlanmıştı. 19. asrın ortalarında okutulan dersler Arapça grameri, Mantık ve İslâmî ilimlerden oluşuyordu. Arapça gramerinden Sarf tek ders, Nahiv, İzhar ve Kafiye olarak iki ayrı ders halinde görülmekteydi. Mantık Fenârî, Tasavvurât ve Tasdikât olarak ayrılıyordu. Akâid şerhinde Adudiye ve Sa'deddin-i Taftazani'nin Akaid Şerhi okutuluyordu. Kadı Mir adıyla verilen ders, Hüseyin Kadı Mir'in Hidâye Şerhi, Celâl ise Celâleddin-i Devvânî'nin İsbâtü'l-Vâcib adlı kelâma dair eseri idi. 16. asırda medreselerde okutulan Riyaziye ve tabi ilimlerin terkinden sonra 18. asrın sonlarından itibaren artık tefsir ve hadis tedrisi de ihmale uğradığından medreselerde okutulan dersler arasında bu derslerin adına da rastlayamıyoruz (Kütükoğlu 1977: 7).

Medrese öğrencilerinin özel şartları da pek iç açıcı değildi. Han köşelerinde, medrese odalarında her işlerini kendileri yaparak, sefilâne bir hayat yaşıyorlardı. Bu öğrenciler, yıllık geçimlerini sağlayacak para ve diğer malzemeyi toplamak ve bir nevi uygulama yapmak için "cerr"⁴ gezilerine çıkıyorlardı. Bu geziler ekonomik açıdan bir rahatlama sağlamanın yanında medrese öğrencilerinin halkla iç içe yaşamasına zemin hazırlıyordu (Pakalın I 1973: 279). Köylüleri aydınlatmak için "Üç aylar"da düzenledikleri "cerr" gezileri, para sorunlarını kısmen çöze de beraberinde pek çok farklı sorunu getiriyordu. Bu geziler hükümet tarafından da onaylanıyor hatta sorun yaşamamaları için çeşitli kolaylıklar sağlanıyordu (BOA, DH.MB. HPS.M: 6/38).⁵

Bütün bunlara rağmen, bir eğitim kurumu olarak medrese, 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda gene de çok önemli roller oynuyordu. Yönetim örgütünün birçok çarkları hâlâ medrese çıkışlılar tarafından çevriliyordu. Maarifin okullarında bile öğretmen ve öğrenci ihtiyacının büyük bir bölümünü med-

reseliler karşılıyordu. Devletin medreseleri tamamen ihmal etmesine, bütün ilgisini ve desteğini Batı örneğindeki okullara göstermesine rağmen, ülkenin gene de en yaygın, en etkili, eğitim kurumu medreselerdi. Ama ne kadar etkili olursa olsun, medreselerin çökmekte olduğu da gün gibi açıktı (Ergün 1982: 66).

Biz bu makalede, II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseleri daha iyi hale getirmek için önemli reformlar yapıldığını, bu reformların zamanın gereklerine uygun yenilikler içerdiğini, bu yeniliklerle birlikte Osmanlı medreselerinin merkezileşmeye başladığını savunuyoruz. Ayrıca, medreselerde II. Meşrutiyet Devri reformlarının Osmanlı eğitim sistemi için büyük yararlılıklar getirecek nitelikte olduğunu, ancak yeterince uygulama imkanı bulunmadığından istenilen sonucun elde edilemediğini iddia ediyoruz.

II. Meşrutiyet Devri'ne Girerken Medreselere Dair Tartışmalar

II. Meşrutiyet Dönemi'ne böyle bir ortamda girildi. Artık Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamda medreseler bütün boyutlarıyla tartışılmaya başlandı. Zaten dönemin yükselen değeri değişimdi. Bu çerçevede yukarıdaki sorunlara dair köklü tartışmalar yapılıyordu.

Mir'at-ı Maarif gazetesinin II. Meşrutiyet'in ilanından beş ay sonra çıkan nüshasında, öğretmenlerin Meşrutiyet'ten beklentileri şöyle açıklanıyordu:

"Sabık istibdadın hûnin-i pençeleri [pençelerinin kanları] arasında feryâd eden zavallı muallimler! Hürriyet! Hürriyet! Yaşasın hürriyet diye bağışmaya, sevinmeye, çırpınmağa, sizi sevk eden neydi? Heyhat ki, emelleri münhasif, çehre-i inşirâh sönük, hal ve istikbâl karanlık... Devr-i sâbık Maârif Nâzırı mektepleri çürüttü. Herc ü merc etti. Muallimleri kapucu maaşı ile istihdamdan sıkılmadı. Maarifin temeline darbeler indirdi, harab etti. Biçare muallimler derd-i maişetle zırladı. Çare bulunamadı".

II. Abdülhamid dönemindeki bu şikayetler ifade edildikten sonra, durumun II. Meşrutiyet Dönemi'nde de henüz değişmediği belirtiliyor, öğretmenlerin sabırsızlıkla reform beklediği ifade ediliyordu (Mir'at-ı Maarif 1324: 13). Ayrıca Emrullah Efendi, Fransız İhtilali'nden sonra, toplanan ilk milli mecliste, genel öğretim kanunları ve

4 Medresede okuyan talebenin üç aylarda memleketin köşe ve bucağına dağılarak gittikleri yerlerde Kur'an okumak ve vaaz ve nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek almaları hakkında kullanılan bir tabirdir.

5 Bu çerçevedeki bir örnek 19 Ağustos 1912'de Dahiliye Nezareti'nin yayınladığı tezkirede görülmektedir. Bu yazıda üç aylar dolayısıyla uzağa giden talebelerin imtihanlarının bulundukları yerlerde nasıl yapılacağına dair bilgi veriyordu.

nizamları ile uğraşılmasına rağmen bizde bu işle hiç uğraşılmadığından yana yakıla dert yanıyordu (Koçer 1991: 171).

Bu genel bakış açısının verdiği imkanlar çerçevesinde, zamanın entelektüellerinin medreselerin yenilenmesine dair beklentilerini çıkarmak mümkündür. Medreseler üzerine yapılan tartışmalarda, bir kısım insanlar medreselerin ömrünü tamamladığını, artık lağvedilmesi gerektiğini savunurlarken, bazıları da medreselerde reform yapılması gerektiğini savunuyorlardı.

Medreselerin vazifesini tamamladığını düşünenlerden Batı hayranı kişiliği ile tanınan Hamadânizâde Ali Naci, Softalar ve Medreseler adlı eserinde, medreselerin fonksiyonlarını yerine getiremediğini, askerlikten kaçanların bir sığınma yeri haline geldiğini, medreselerin ülkeye hiçbir katkısının olmadığını, buraya harcanacak paranın Avrupa'ya öğrenci göndermek için harcanması gerektiğini belirtiyordu. Pozitivist-Materyalist Abdullah Cevdet de farklı düşünmüyordu. Çıkardığı İctihad dergisinde, Batı medeniyetinin yüksekliğinden söz ederek, medreselere saldırıyordu. Hatta sadece medreselere değil İslam dini de onun hedefleri arasında idi. Kılıçzâde Hakkı ise, kendi deyişi ile softalığa ve dervişliğe "ilan-ı harb" etmişti (Hamadânizâde 1325: 3-6).

Bazı entelektüeller de medreselerin tamamen kaldırılmak yerine ıslah etmenin daha uygun olduğunu ifade ediyorlardı. Bunlardan ılımlı bir Batıcı olan Celal Nuri, medreselerin kapatılmasının yanlış olacağını ifade ediyor, "ıslah her halde daha kolaydır, daha ziyade semere verebilir" diyordu. Medreselerin Darülfünûn modeline göre yeniden yapılandırılması gerektiğini düşünüyordu. En büyük Dârülfünûn Mekke'de açılmalıydı. Böylece Mekke İslam dünyasının sadece dini değil, maarif, kültür ve medeniyetinin de merkezi olacaktı (Atay 1983: 231). Medreselerin ıslahını savunan önemli entelektüellerden birisi de Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin'di. 1897'de yazdığı Medreselerin Islahı adlı risalesinde, medreselerin genel eğitim sistemine entegre edilmesini ve biri orta dereceli okullara, diğeri yüksek okula denk statüde iki dereceli eğitim kurumları haline getirilmesini öneriyordu (Sarıkaya 2008: 41). Bu iki dereceli eğitimi II. Meşrutiyet Devri fikir adamlarından Ziya Gökalp de benimsemişti. Gökalp, II. Meşrutiyet'ten önce ileri sürdüğü görüşlerinde medreselerin bir araya

toplanıp "Medrese-i Külliye" adı altında örgütlenmesini ve orta dereceli ve yüksek dereceli olmak üzere iki kısımdan oluşmasını savunuyordu (Sarıkaya 2008: 44). Bu iki kademeli eğitim yapısı Beyazid dersiam ve müderrislerinden Şevketî tarafından da paylaşılmıştı. Hafız Eşref Efendizâde Şevketî Mayıs 1911'de yayımladığı Medâris-i İslamiye Islah Programı adlı eserinde, öğretimi iki aşamaya ayırıyordu. Durûs-ı Tâlî dediği ilk aşama sekiz yıl olacak ve liseye karşılık gelecekti. Durûs-ı Âlî dediği ikinci aşama ise üniversiteye karşılık gelecekti. İlk aşamadan mezun olanlar isterlerse ikinci aşamaya başvurarak kayıt yaptırabileceklerdi. Ayrıca ilk aşama mezunları isterlerse Maarif Nezaret'ine bağlı mesleki ve teknik yüksek okullara geçebileceklerdi (Şevketî 1329: 4).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseler bağlamında yapılan tartışmaların bir kısmı da dil üzerine odaklanmıştı. Şevketî bu konuda, "Lisân-ı resmi olarak Türkçe'nin, lisân-ı din ve vasıta-ı terakki bulunmak gibi ilmî ve amelî fevâid-i celîleyi ihtiva eden Arabî ve Farisî ile elsine-i garbiyeden laakal birinin öğrenilmesi mebdâ-i tahsildir" (Şevketî 1329: 13) diyordu. Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah 16 Ekim 1910 (3 Teşrinievvel 1326)'da yayımladığı Islâh-ı Medâris-i Kadîme adlı eserinde, Arapça'nın bütün Müslümanlar arasında ortak bir dil olduğunu söyleyerek, "Şu halde bu lisanın, Devlet-i Osmaniye gibi hâiz-i hilâfet bir devlet-i İslâmiyenin lisân-ı hilâfet-i siyasisi ad olunmak zaruridir" diyordu. Ayrıca literatürün Arapça olmasından dolayı eğitimin de Arapça verilmesi gerektiğini belirtiyordu (Ubeydullah 1328: 21). Bediüzzaman Said-i Kürdi 1910'da yayınladığı Münâzarât adlı eserinde, pek çok özelliğini tanımladığı Medresetü'z-zehra adındaki eğitim kurumunda "lisân-ı Arabî vâcip, Kürdî câiz, Türkî lâzım kılmak" gerektiğinden bahsediyordu (Nursi 1996: 127).

Tartışmalarda eğitimin süresi ve yıl içindeki eğitim dönemi hakkında da öneriler vardı. Şevketî, yıl içinde eğitimin ne zaman yapılması gerektiğine dair düşüncelerini, öğrencilerin genellikle çiftçi çocuklarından oluşmasını dikkate alarak belirlenmişti. Eğitim süresinin çiftçilerin çalışma zamanının dışına alınmasının uygun olacağını önermişti. O, yaz aylarında tatil yapılmasını, geri kalan 9,5 ayda da eğitimin devam etmesini önermişti. Bu öneriye göre eğitim takvimi 1 Eylül'den 15 Haziran'a kadar devam eden süreyi içine alıyordu (Şevketî 1329:

19). Süre, eğitim görülecek branşın özelliğine göre belirlenecekti. Durûs-ı Tâliye'nin süresi 8 yıl; Durûs-ı Âliye'nin süresi ise 3-6 sene olmak üzere toplam 11-14 yıl olacaktı. Ancak, Durûs-ı Âliye'de Hadis ve Fıkıh gibi alanlarda eğitim 14 yılı bulacaktı. Geçerli olan 12 yıllık eğitimle kıyaslanırsa, Hadis ve Fıkıh'ta eğitim süresi artmakla birlikte, diğer alanlarda azalması gerekiyordu (Şevketî 1329: 52).

Bu dönemde tartışılan konulardan birisi de "cer" meselesidir. Bilindiği gibi medreselerin önemli bir geliri olmadığından talebeler cer gezilerine çıkarlardı. Şevketî bu durumun da değişmesi gerektiğini belirtiyordu. Ona göre, cer namına sadaka almak şeref-i ilmi ihlal ettiğinden, hoş gider bir şey değildi. Ancak hem kendilerini yetiştirmek hem de ahaliye faydalı olmak için, gittikleri taşra kasaba ve kentlerinde kendilerine verilen paraları makbuz karşılığı olarak dahil oldukları eğitim kurumlarına getirmeleri daha uygun olabilirdi (Şevketî 1329: 39-40). Ubeydullah ise medreselerin mali sorunlarını çözmek için daha köklü bir öneride bulunuyordu. Eğer vakıfların gelirleri başka yerlere değil de medreselere ayrılrsa, İstanbul'da 10.000 öğrenci kolaylıkla eğitim görebilir, medreselerin mali sorunları da olmazdı (Ubeydullah 1328: 7). Bediüzzaman ise, talebelerin cer gezilerine çıkmalarını ilmin izzetine aykırı bularak "Bir kısım ehl-i ilim vardır ki, dünyaya tenezzül etmez ve san'at-ı ilmi medâr-ı maişet etmez. Talebe ise, cerrar ve seeleden ayırdır" (Nursi 1996: 107) diyordu.

Tensikat tartışmalarının yoğunca yapıldığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde, hiç kuşkusuz önemli tartışmalardan birisi de müderrislerin durumudur. Bu konuda Şevketî, ihtisasa önem verilmesi, her dersin o dersin uzmanı farklı öğretmenler tarafından verilmesi gerektiğini savunuyordu. Bütün derslerin tek bir müderris tarafından verilmesi ihtisas açısından uygun değildi. Ayrıca medreseler arasında ihtisaslaşma olmalıydı. Müderrislerin atanması konusuna gelince, müderrislerin itibarını artırmak için, bir komisyon kurulması ve müderrisleri bu komisyonun belirlemesi gerekiyordu. Bu uygulamalarda müderrislerin itibarını artırmak ve sorunlarını çözmek için yetmezdi. Esas yapılması gereken şey, müderrislerin maaşlarını artırmaktı. Maaşlarının artması durumunda müderrisler başka işler yapmak zorunda kalmayacaklar, bu durum da onların itibarını artıracaktı. Şevketî, müderris-

lerin belli bir alanda uzmanlaşmalarını savunduğu gibi, medreselerin de ihtisaslaşması gerektiğini düşünüyordu. Her bir medresenin bünyesinde bütün ilimlerle uğraşmak yerine, Tıp Medresesi, Hadis Medresesi gibi ihtisaslaşma yoluna gidilmeliydi (Şevketî 1329: 4).

Medreseler bağlamında önemli tartışmalardan birisi de derslerin içeriği meselesiydi. Muhammed Ubeydullah, aslında bu zamanda mekteplerde okutulan derslerin eskiden medreselerde de okutulduğunu belirtiyordu. Başlangıçta mektep ve medrese arasındaki en önemli fark, sadece medreselerin Arapça eğitim vermesiydi; ancak aradaki fark zamanla artmıştı. II. Meşrutiyet yıllarında medreseler uygulamalı fenler, tabii ilimler ve riya-ziyeden yoksun bırakılmış, Tıp ve Hendese eğitimi kalmamıştı (Ubeydullah 1328: 5). Muhammed Ubeydullah ise, medreselerin geçmişinde dini ve dünyevi ilimlerin birlikte okutulduğunu söyleyerek, sadece dini derslerin değil, aynı zamanda modern fûnûn ve ulûmun da okutulması gerektiğini öne sürüyordu. Dünyevi ilimleri terk etmek İslam'ın ruhuna aykırıydı (Ubeydullah 1328: 10-11). Bediüzzaman, fen ilimleri ile din ilimlerinin birlikte okutulmasını savunuyordu (Nursi 1996: 127). Medrese derslerinin içeriğine dair İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şeyhülislam yaptığı Musa Kâzım Efendi, medreselerde modern bilimlerin ve bir Batı dilinin öğrenilmesi gerektiğini savunuyordu. Ayrıca, Arapça öğretiminde yeni yöntemler geliştirilmesini ve temel dini eserlerin de Türkçe'ye kazandırılmasını öneriyordu (Sarıkaya 2008: 45). Şevketî ise, yeni derslerin konulmasıyla talebenin eksik kalan yönlerinin gelişmesine imkân sağlanacağını ve şu ana kadar var olan derslerin bile daha iyi anlaşılacağını belirtiyordu (Şevketî 1329: 66).

Derslerin muhtevasına dönük bu önerilerin yanında, ders programlarının değiştirilmesini gereksiz görenler de vardı. Mustafa Tevfik, Avrupa'dan yeni kitap ve ders getirmenin bir çözüm olmayacağını, asıl problemin geleneklerin alt üst olması ve öğrencilerin disiplinsizliği olduğunu savunuyordu (Sarıkaya 2008: 54). Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ise, geleneksel medrese yapılarını savunanların lideri konumundaydı. Benzer görüşteki ulema ile birlikte, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'de ve yayın organları olan Beyanü'l-hak'ta medreselere yönelen eleştirileri cevaplıyorlardı (Bein 2013: 52).

Tartışmaların Pratiğe Dönüşmeye Başlaması: Medrese-i İlmiye Nizâmnâmesi

Medreselerin durumuna dair bütün bu tartışmalarında gösterdiği gibi, medreselerde reform kaçınılmaz olmuştu. Gün geçtikçe sorunlar büyüyordu. Müderrisler ve öğrenciler medreseleri terk ediyor, gidebilenler mekteplere geçiyorlardı. 1869'da İstanbul'daki 166 faal medresenin (Kütükoğlu 1977: 6) öğrenci sayısı 5.369 iken (Kütükoğlu 1977: 8)⁶, bu sayı II. Abdülhamid'in son yıllarında 20.000-25.000'e çıkmış; 1910'larda ise yeniden 5.000-6.000'e düşmüştü. Medrese öğrencilerinin sayısındaki bu değişkenliği sağlayan unsurlardan birisi askerlikle ilgili düzenlemelerdir. 1890'lardan bu yana devam eden medreselilerin askere gitmeme uygulaması Kasım 1908'de kaldırılınca ulemanın tepkisi ile karşılaşmış, ulema, İttihad ve Terakki muhalifleri ile birleşmişti. 1909 isyanından sonra İttihad ve Terakki mensupları medreselerin dizginlerini ellerine almaları gerektiğini düşünmeye başladılar. Bazı talebeler ve müderrisler tutuklanıp taşraya sürülürken, birçoğu askere alındı. Başkentteki talebe sayısı 1908'de 10.000'den fazla iken 1910'da 5.000 civarına indi. Ve taşra merkezlerinde de buna yakın düşüşler yaşandı (Bein 2013: 78). Bu sırada taşradaki öğrenci sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte, 30.000 civarında olduğu tahmin ediliyordu (Ergün 2009: 263-273).

Bu konuda reform düşüncesi olanlar Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden gündeme getirmeye başladılar. Bunlardan birisi olan Hoca Muhyiddin, Medreselerin Islahı adında daha önce Mısır'da neşrettiği risalesini 5 Ağustos 1908'de Şeyhülislam'a posta yoluyla gönderdi. Hoca Muhyiddin yazdığı risaleyi Meşrutiyet'in resmi görevlilerine takdim ederken, Meşrutiyet'i de tebcil etmekten geri durmuyor "*Veşâvir-hum fi'l-emr ve emru-hum şûra beynehum*"⁷ ayet-i celilesinin delâlet ettiği şûra-yı ümmetin tâbir-i resmîsi olan Meclis-i Mebusân'ın küşâdından hürriyet, adâlet, musavâtın ilanından dolayı kulub-ü ümmette kabaran" hislere atıfta bulunarak sözü medreselerin ıslâhına getiriyordu

6 1869 İstanbul medreselerinde 5369 talebe bulunmakta, bunlardan 93'ü hıfza çalışmakta, 578'i sarf, 3027'si nahiv olmak üzere 3605 talebe Arapça grameri görmekte, 1101 Mantık (374 Fenari, 610 Tasavvurat, 117 Tasdikat), 287'si Akaid şerhi, 108'si Kadî-mir 182'si ise Celal okumaktaydı. Tayin bekleyen 213 mezun bulunan medreselerde 180 ders-i amm da ders vermekteydi. Bu suretle hoca ve talebenin toplam sayısı 5769'a ulaşıyordu.

7 Kur'an-ı Kerim'de istişare ile ilgili iki ayet-i kerime ibaresi kullanılmış: ilk bölüm Ali İmran Suresi 159. ayetten, ikinci bölüm Şura Suresi 38. ayetten alınmış.

(BOA DH.MKT: 1281/9-1). Şeyhülislam da bu risaleyi aldıktan sonra 17 Ağustos 1908'de Dahiliye Nezareti'ne göndererek sahip çıktığını gösteriyordu (BOA DH.MKT: 1281/9-4).

Yapılan hazırlıklar 1910 başlarında sonuç vermeye başladı. Ders Vekâleti tarafından hazırlanan ıslahat programı, 13 Şubat 1910'da Tabhâne Medresesi'nde yapılan bir törenle halka sunuldu. Törene Ders Vekili Hâlis Efendi, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Ayan Reisi Said Paşa, Meclis-i Mebusân Reis-i Sânisî Mustafa Asım, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi ve Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa katıldı. Ayrıca, ulema, vekiller, mebuslar ve eşrâf da açılışa hazır bulundu. Burada bir ders veren Ders Vekili Halis Efendi, Fatih dönemi medreselerinin ne kadar ileri olduğunu, zamanla maarif sisteminin sarsıldığını ve müspet ilimlerin yavaş yavaş terk edildiğini, maarif güneşinin batıdan doğmaya başladığını belirtmiştir. Son olarak bir konuşma yapan Maarif Nâzırı Emrullah Efendi de, Batının gelişmesinden bahsettikten sonra, böyle bir teşebbüsün saiki hükümet olmak lazım gelirken sırf ulema-yı kiram hazerâtı tarafından tasavvur ve icra edilmesinin maarif-i Osmaniye için hayırlı ve uğurlu sayılacağını anlatmış ve müteşebbislere teşekkür etmiştir (Atay 1983: 232).

Hükümete sunulan bu program, bazı küçük değişikliklerle 26 Şubat 1910 (13 Şubat 1325)'da padişahın tasdiki ile Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi adı altında yayımlanmıştır. 48 maddeden oluşan nizamname genel olarak medrese sistemini yeniden kuruyordu. Öğrenci kabulü, eğitim-öğretim, müfredat, öğrenci ve müderrislerin hak ve vazifelerini düzenliyordu (Düstûr II: 127).

Nizâmnâme üç bab ve fasıllardan oluşuyordu. Nizâmnâme'nin Birinci Bab Birinci Faslı'nda, medreselerin yönetimi belirleniyordu: Medresenin kayıt defterlerinin nasıl tutulacağı, müderrisin ve bevvabın görevlerinin ne olacağı, talebelerin hangi şartlarda medresede kalacakları, ihmalî görülen talebelere nasıl davranılacağı, öğrencilere oda tahsisinin nasıl yapılacağı gibi konular üzerinde duruluyordu. Böylece medreseler başıboş insanların toplandığı bir mekân olmaktan çıkmış ve belli bir düzene kavuşmuştu (m.1-13) (Düstûr II: 127-130).

İkinci Faslı'da, talebelerin kayıt kabulleri ve vazifeleri üzerinde duruluyordu. Medreseye kabul

yaşının 15-30 arası olduğu, daha önce okudukları okulun diplomasını göstermeleri gerektiği, şayet böyle bir diplomaları yoksa Kur'an tilaveti ve ilmi-halden sınava tabi tutulacakları, oda tahsislerinin nasıl yapılacağı, ferâiz-i diniyeyi terk eden, sabah ve akşam derslerini takip etmeyen, hırsızlık yapan, müskirât kullanan ve Ders Vekâleti'nin emirlerine itaat etmeyenlerin kayıtlarının silineceği kararlaştırılıyordu. Bu kurallarla medreselere ilgisiz in-

sanların çeşitli menfaatler için gelmesi önlenerek disipline kavuşturulması hedeflenmişti (m.14-27) (*Düstûr II: II/130-133*).

Nizamnamenin İkinci Bab Birinci Faslında ders yöntemi ve hangi derslerin okutulacağı belirleniyordu. Eğitim dönemi 9 ay olacak, şartlara göre eğitim döneminin başı belirlenecekti (m.29-31). 11 yıllık eğitim şu derslerden oluşuyordu:

EĞİTİM YILLARI	DERSLER
Birinci Sene	İlm-i sarf (Emsile, Bina, Maksud, Nüzhetü't-tarf fi-ilmî's-sarf), Ta'lim-i Müt'e'alim, Ta'lim-i Kur'an, Tecvid, Hat, İmlâ, Muhtasar Hesab, Sarf-ı Osmanî ve Kavâid-i Farisî.
İkinci Sene	İlm-i Nahv (Avâmil metni, İzhar metni), Fıkıhtan Merâku'l-felâh, Ta'lim-i Kur'an, Kavâidu'l-ırâb, Şuzuru'z-zeheb, Farisîden Gülistan, Hesab, İmlâ ve Kavâid-i Osmâniye.
Üçüncü Sene	Nahv (Mugni'l-lebib veya Molla Cami), Şafiye, Fıkıhtan Mültekâ, Vad', Hesab, Mebâdi-i Hendese ve İnşâ.
Dördüncü Sene	Nahv-i ikmâl, Şafiye, Multeka, Alaka, İsagoci, Muhtâsar Coğrafya, Hendese, İnşâ ve Cezeri.
Beşinci Sene	Fenârî, Meanî (Muhtasar), İlmü'l-aruz Ve'l-kavâfi, İlm-i Ferâiz, Coğrafya-i Umûmi, Cebir ve Kitâbet.
Altıncı Sene	İlm-i Mantık (Şemsiyye Maal-kutub), Meâni (Muhtasar), Kaside-i Bur'e, Banet Suad, Muallekât, İlmü'l-kırae, Hikmet, Cebir, Kitâbet-i Arabiye ve Usûl-i Tercüme.
Yedinci Sene	Kutb (ve Asâmdan bir miktar), Şerh-i Akâid-i Neseî, Usûl-i Fıkıh, Şerh-i Menar ve Şerh-i veciz, Adâb-ı Münâzara, Makâmât-ı Hariri, Hikmet-i Cedide, Hey'et, Kimya ve Mevâlid.
Sekizinci Sene	Şerh-i Akâid (Nısfı mea-Hayâlî), Meşârikü'l-envâr, Şerhü'l-menâr, Şerhü'l-veciz, Usûl-i Hadîs, Makâmât-ı Hariri, Usûl-i Sak, Tarih-İslâm, Kozmoğrafya (Hey'et) ve Mevâlid.
Dokuzuncu Sene	Hikmet-i Sa'diye, Meşâriku'l-envâr, Tefsir-i Beyzâvi, Divân-ı Hamse, Usûl-ı Hadîs, Siyer, Tarih-i Umûmî ve Coğrafya-yı Umûmî.
Onuncu Sene	Celal maa-Gelenbevî, Mîl ve Nihal, Muhtasar Fasıl, Tefsir-i Beyzâvi, Tuhfe-i İsnâ Aşer'iyye, İzharü'l-hak, Siyer, Târih-i Umûmî ve Coğrafya-yı Umûmî.
On birinci ve On ikinci Sene	Hidâye ve Sahih-i Buhârî, veyahut Sahih-i Müslim ve Tefsir-i Beyzâvi'nin ikmâli, On birinci senede Mufasssal Târih-i Osmânî ve Umûmî, Mufasssal Coğrafya-yı Osmânî ve Umûmi de tedris olunur (<i>Düstûr II, II: 133-135</i>).

İkinci Faslında, sınavların nasıl yapılacağı belirleniyordu. Her sene genel tatilden önce her talebenin sınava gireceği, sınavı geçenlerin eline bir tasdik-name verileceği, üç sene artarda iki dersten kalan talebenin kaydının silineceği karara bağlanıyordu. Ayrıca müderrislik sınavında Ulûm-ı Edebiyye-i Arabiyye, Ulûm-ı Tabi'iyye, Riyâziye, Mantık,

Fenn-i Menâzir, Kelâm, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, Tefsîr, Hadîs ve Usûl-i Hadîs, Tarih-i İslâm ve Mufasssal Târih-i Osmânî'den sorumlu olunacaktı. Ayrıca müfettişlik, alay müfettişliği ve tabur imamı sınavlarının nasıl yapılacağı ayrıntılı bir şekilde belirtiliyordu (m.32-42) (*Düstûr II: II/135-136*).

Üçüncü Babda Huzûr-ı Humâyuna, Dersâdet'te vaaz ve tilavete seçilecek müderrislerin seçiminin nasıl yapılacağı, Harbiye Nezareti ile kararlaştırılan 47. Madde'ye göre, talebeler kura' sınavlarında belirlenen başarıyı gösteremezlerse askere alınacağı belirleniyordu (m.43-48) (*Düstûr II*: II/136-138).

Kabul edilen bu Nizamname kamuoyundaki büyük beklentilere rağmen tam olarak uygulanamadı. Bunda hükümetin gerekli ödenekleri vermemesi de etkili oldu. Gerçi 25 adet derslik açılmış, ancak öğretmenlerin maaş alamamasından dolayı eğitim yapılamamıştır. Bunun üzerine yapılan tartışmalarda Evkaf Nâzırı yeterince ödenek olmadan medreselerin ıslah edilemeyeceğini belirtmişti. Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi ise, hükümeti medreselerin elindeki vakıflara el koymakla suçlamıştı. Yine yapılan konuşmalarda medrese öğrencilerinin mekteplere kaçtığı belirtilerek, hükümetin medreseleri yok etme eğiliminde olduğu belirtilmiştir. Bu eleştiriler üzerine İttihat ve Terakki mensubu bazı mebuslar, cemiyete haksızlık edildiğini belirterek, uzun yıllar hizmet etmiş medreseleri ıslah etme düşüncesinde olduklarını belirtmişlerdir (Sarıkaya 2008: 55).

Bu nizamname, 12 yıl önce sunulmuş olan Hoca Muhyiddin'in önerileriyle büyük ölçüde örtüşüyordu. Derslerin günün üç vaktine ayrılması, Fizik, Kimya ve Kozmografya gibi derslerin programa alınması, Osmanlıca'nın ilk defa ders olarak kabul edilmesi, Hz. Muhammed (SAV)'in Hayatı (Siyer-i Nebi) ve İslam Tarihi gibi derslere yer verilmesi, Hoca Muhyiddin tarafından da önerilen hususlardı. Dolayısıyla kabul edilen nizamnâme, Hoca Muhyiddin'in önerilerinin geliştirilerek resmîyet kazandırılmış halidir denilebilir (Sarıkaya 2008: 52).

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasından sonra, taşra medreselerini düzenleyen bir nizamname daha hazırlanmıştır. Medaris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi adlı bu ek nizamname ile yerleşim birimlerinde ulemâ, vakıf temsilcileri ve mahalli evkâf ve maârif memurlarının da katılımıyla Islâh-ı Medâris Encümeni oluşturulacaktı (*TMN 1326*: 3). Bu meclis mahalli medreselerin yapı, gelir, talebe sayısı ve müderrisleri hakkında Meşihât'a bilgi verecekti. Taşradaki medreselerin yer ve tamirat sorunları Meşihat'a bilgi verilerek aşılmaya çalışılacaktı. Elinde belgesi olan her mü-

derrisin ataması yapılmayacak, seçici bir heyet tarafından liyakati olanlar belirlenerek görevlendirilecekti. Taşradaki medreselerde Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde belirtilen dersler verilecek, şayet bazı fen dersleri için hoca bulunmazsa Maârif Müdürleri'nin emrindeki öğretmenlerden istifade edilecekti. Bütün bunların yanında okullar zaman zaman teftiş edilecek ve başıboş bırakılmayacaktı (*TMN 1326*: 6).

Medrese reformunu başlatan Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin istifa etmesi üzerine, çalışmaların düzenli bir şekilde yürütülmesi için Ağustos 1910'da bu makama Musa Kazım Efendi getirildi (Güllüce 2002: 220). Şeyhülislam Musa Kazım Efendi atandıktan sonra, kapsamlı reformları destekleyenlerin iyimser olmaları için birçok nedenleri vardı. İlmiye teşkilatının başındaki yeni isim dini eğitimde büyük çaplı bir ıslah çabasını desteklediğini gizlemiyordu. Bunun yanı sıra İttihatçı liderliği ile yakın bir ilişki içindeydi. Bu medrese eğitiminin ciddi manada yeniden yapılanması için ihtiyaç duyulan siyasi desteği harekete geçirebileceği izlenimi veriyordu. Atanmasından kısa bir süre sonra, çalışmaya başlayarak kendisinden öncekilerin almakta güçlük çektikleri medreseler için gerekli bütçeyi Sadaret'ten istedi⁸ (*BOA, BEO*: 3815/286070). Medrese talebeleri ve müderrislerinin ücretsiz yemek yemeleri ile ilgili uygulamaların kaldırılıp bunun yerine talebelere, gıda ve kıyafet giderlerini karşılamaları için aylık maaş verilmesi sürecine nezaret etti (Bein 2013: 81). Böylece Musa Kazım Efendi ile medrese mensuplarının ümitleri yeniden yeşermeye başladı.

Bu sırada bir grup öğrenci Evkâf Nezâreti'ne çıkarak bundan böyle imaretlerde yemek istemediklerini belirtmişlerdi. Bu gelişme üzerine *Evkaf Nezareti'nde Tedkîk-i Tahsisât-ı Vakfiyye ve Islâh-ı Medâris ve İmâret Komisyonu* kuruldu. Komisyon yaptığı çalışmalar neticesinde öğrencilerin haklı olduğunu, yemeklerin çok kötü şartlarda çıktığını gördü. Bu komisyon 14 Kasım 1910'da 13 maddelik bir yönetmelik yayınladı. Bu yönetmeliğe göre, bütçeye 15.000 liralık ödenek konarak her öğrenciye 70 kuruş verilmeye başlandı. Ayrıca taşra medreseleri için de 5.000 liralık tahsisat ayrıldı. İstanbul'da medrese öğrencilerine yemek veren

8 18 Ekim 1910'da müderris maaşları için 30.000 kuruş, muassır maaşları için 3.750 kuruş, kırtasiye ve harita giderleri için 6.250 kuruş toplam 40.000 kuruş yıllık gider belirlendi. Şeyhülislam'ın bu talebi Sadaret tarafından kabul edildi.

imaretler kapatıldı. Sadece bir imaret yoksullara yemek vermek için bırakılmıştı. Bu yönetmelik İstanbul'da büyük ölçüde uygulandı. Ancak taşra ile ilgili kısmı uygulama imkânı bulamadı (Sarıkaya 2008: 50).

Görüldüğü gibi, bu nizamname ile Osmanlı medreseleri düzen içine alınıyordu. Eğitim süresi 12 yıla sınırlandırılarak, uzun süre verimsiz bir şekilde beklenmesi önleniyor, getirilen imtihan sistemi ile öğrenci ve öğretmenin kendini derse vermesi sağlanıyordu. Dersler yıllara göre belirleniyor, diğer modern okullardaki gibi tabii ve sosyal bilimler de müfredatta yer alıyordu. Dersler bundan böyle dersliklerde yapılacaktı. Atay'a göre bu nizamnamenin üç önemli yeniliği vardır; bunlar, imtihanlarda Türkçe'nin kullanılması, programda öncekilerin aksine İslam tarihine ve müsbet ilimlere yer verilmesidir (Atay 1983: 237).

Savaş Yıllarındaki Islâhât: Islâh-ı Medâris Nizâmname'si

II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu medrese ıslahâtı yapılmaya çalışılırken, savaşlar bu reformların hayata geçmesine mani oluyordu. Balkan Savaşları başlayınca, İstanbul'daki bütün okullar ve medreseler kapatılmıştı. Çok sayıda medrese talebesi savaşa gönüllü katılmış, talebelerden bir kısmı şehit olmuş, bir kısmı da yaralanmıştı. Kalan öğrenciler de memleketlerine gitmişlerdi.

Medreseleri içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarmak taraftarı olan Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi (1867-1927), 16 Mart 1914'te şeyhülislam-

lığa getirilince, düşüncelerini uygulamaya koydu. 30 Eylül 1914 (10 Zilkade 1332/18 Eylül 1330)'te Islâh-ı Medâris Nizamname'si adında yeni bir reform hazırladı. Bu nizamname, padişah Mehmed Reşad ve kabine üyeleri Sadrazam Mehmet Said, Şeyhülislam Hayri, Harbiye Nâzırı Enver, Dahiliye Nâzırı Talat, Bahriye Nâzırı Cemal ve diğer nâzırlar tarafından imzalandı (*Düstûr II*: IV/1330) ve 1 Ekim 1914'te yayımlanarak yürürlüğe girdi (Sarıkaya 2008: 60).

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin çabalarıyla çıkarılan bu nizâmnameye göre İstanbul'daki bütün medreseler, Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi adı altında toplanmıştı. Bu düzenlemenin gerekçesi Islâh-ı Medâris Nizamname'si'nin Esbâb-ı Mucibe layihasında, medreselerin ihmalden kurtarılarak ihtiyaca cevap verecek hale getirilmesi ve bozulan düzenin yeniden tesis edilmesi olarak belirtiliyordu (*DMN 1330*: 3).

Bu medresenin her kısmında birer müdür-i umûmi ve sınıf ve şubelerinde birer müdür bulunacaktı. Şube müdürleri sınıf müdürlerine, sınıf müdürleri müdür-i umûmilere, müdür-i umûmiler de Ders Vekâleti'ne bağlı olacaktı. Bu medrese Tâlî Kism-ı Evvel, Tâlî Kism-ı Sâni ve Âli olmak üzere üç kısımdan oluşacak, her kısmın süresi 4 yıl olacaktı. Her kısım dört sınıfa, her sınıf dört şubeye bölünecekti. Tâlî kısımlara 2.080 öğrenci kabul edilecek, sınıflar 260 talebeden oluşacak, her sınıfta 65 kişi olacaktı. Âli kısma 800 öğrenci kabul olunacaktı. Sınıflar 200'er kişiden, şubeler ise 50'er kişiden oluşacaktı (m.1-5) (*Düstûr II*: IV/1325; *DMN 1330*: 9).

DARÜ'L-HİLÂFETİ'L-ALİYYE MEDRESESİ													Âlî'yi bitirenlerin kayıt olabildiği lisansüstü eğitim. Medresetü'l-mütehassisin
KISIMLAR	Tâlî Kism-ı Evvel (4 Yıl) (1040 Öğrenci)				Tâlî Kism-ı Sânî (4 Yıl) (1040 Öğrenci)				Âli (4 Yıl) (800 Öğrenci)				
SINIFLAR	260	260	260	260	260	260	260	260	200	200	200	200	
ŞUBELER	65	65	65	65	65	65	65	65	50	50	50	50	

Medrese öğrencilerinin sayısına bir sınırlama getirilmesi, toplam öğrenci sayısında 1910 yılına göre % 40'lık azalma anlamına geliyordu. Bu durum reform yanlısı ulema talebe sayısındaki düşüşü ödenmeye değer bir bedel olarak görüyordu. Oysaki daha muhafazakar meslektaşları bunun gelecekte olacakların bir habercisi olmasından korkuyorlardı (Bein 2013: 93).

Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'nin idaresi Meclis-i Mesalih denilen bir heyet tarafından yürütülecekti. Bu meclis Ders Vekili'nin başkanlığında toplanacak, üyeleri Müdür-i Umûmiler ve Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti Müessesât-ı İlmiye Müdürü'nden oluşacaktı. Meclis-i Mesalih üyeleri haftada iki kez toplanarak medreselerle ilgili meseleleri görüşecekti. Medreselerin teftişi için gerektiği kadar müfettiş tayin edilecek ve bu müfettişler raporlarını doğrudan doğruya Meşihat'a vereceklerdi. Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'nin dışında kalan medreseler için ayrıca bir nizamnâme hazırlanacaktı (m.14-17) (*Düstûr II*: IV/1327-1328).

Bu medresede görev yapacak müderrislerden herhangi biri kendilerine verilen görevi yapmaktan çekinirse, onların yerlerine yenileri atanacaktı. Müderrisin halen almakta oldukları maaşlarla görevlerine devam edeceklerdi. Müderris kadrosuna sahip olmayan muallimler ise, ders başına ücret alacaklardı (m.6-9) (*Düstûr II*: IV/1325-1326).

Gelecek öğretim yılından itibaren, Tâli Kısım-ı Evveli birinci sınıfa alınacak talebe, Ders vekili'nin başkanlığında Meşihatça belirlenen bir heyet tarafından altı senelik ibtidaiyi bitirmiş talebeler arasından seçilecekti. Diğer sınıflara girişler için de imtihanlar yapılacaktı. Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'ye dahil olmayanlar, medreselerde ikamet edemeyecekti. Bundan böyle talebenin tahsisatı nakit olarak verilmeyecek, iâşe ve elbise olarak verilecekti. Tali kısımların dörder yıllık eğitimini tamamlayanlara "şehadetnâme", âli kısmını bitiren talebelere de "icazetnâme" verilecekti. İcazetname alan talebe artık görev almak için hazır hale gelmiş demektir (m.10-13) (*DMN 1330*: 10; *Düstûr II*: IV/1326-1327).

Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'nin Kısım-ı Âli'sinin üstünde eğitim veren Medresetü'l-Mütehassisin adı altında bir eğitim kurumu daha olacaktı. Medresetü'l-Mütehassisin'in sınıfları 40'ar kişi olacak, bir müdür-i umûmi tarafından yönetilecekti. Buraya Medrese-i Âliyye mezunları kabul olunacaktı. Fazla başvuru olursa Meşihat ve Ders Vekaleti aracılığıyla yapılacak sınavla öğrenci alınacaktı (m.19-

24) (*Düstûr II*: IV/1328). Bu medrese için Sultan Selim Camii içindeki Medrese-i Cedide tahsis edilmişti (Kütükoğlu 1978; 4). Bu yüksek ihtisas medresesi, 1914 Mart ayında muhtemelen Emrullah Efendi'nin Tûbâ Ağacı Nazariyesi'nden etkilenecek kurulmuştu. Taslağa göre okul, Sarf ve Nahiv, Mantık ve Meâni, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, Kelam ve Hikmet, Tefsir ve Hadis olmak üzere beş ayrı ihtisas şubesinden oluşacaktı. Öğretim süresi dört yıl olan bu yüksek okula, İstanbul ve taşra medreseleri mezunları imtihanla kabul edilecekti. Sınıf geçme sene sonunda yapılacak sınavla olacaktı. Mezun olanlar bitirdikleri bölüme müderris, alay müftüsü, fetvâhânedede uzman ve eyalet müftüsü olabilecekti (Sarıkaya 2008: 59). Bugünkü lisansüstü eğitime karşılık gelebilecek bu eğitim kurumu, dini bilgiler konusunda en yetkin kişileri yetiştirecekti. Bu eğitim kurumunun başarılı öğrenciler yetiştirmesi 1921'de Darülfunûn-ı Osmanî'nin dini ilimler bölümünün kaldırılmasına da zemin hazırladı (Koçer 1991: 203).

DARÜ'L-HİLÂFETİ'L-ÂLIYYE'DE OKUTULACAK DERSLER	
Kısım-ı Âli	Tefsîr-i Şerif, Hadîs-i Şerif (usûl-i hadîs ile beraber), İlm-i Fıkıh (Tarih-i İlm-i Fıkıh ile beraber), Usûl-i Fıkıh, Hilâfiyât, İlm-i Kelam (Tarih-i İlm-i Kelâm ile beraber), Felsefe (Ruh, Ahlâk, Mâbi'dü'l-tabîye, Tarih-i Felsefe, Felsefe-i İslâmiye, Edebiyât-ı Arabiyye, Hukuk ve Kavânin) (<i>Düstûr II</i> : IV/1329).
Kısım-ı Tâli	Kur'an-Kerîm, Tecvid Tatbikâtı ve bazı surelerin hıfzıyla beraber Tefsîr-i Şerif. Hadîs-i Şerif, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm, Sarf ve Lügat, Nahiv, Mantık, Belagât-ı Arabiye, Vaz', Âdâb, Mükâleme ve Tatbikât ve Kitâbet-i Arabiye, Siyer-i Nebi, Tarih-i Enbiya ve Hulefa, Tarih-i İslâm ve Edyân, Tarih-i Umûmi ve Osmânî, Felsefe, Türkçe Kıraat, İmlâ, Kavâid, Kitâbet, Edebiyât, Farsî, Umûmi ve Osmani Coğrafya, Riyâziyât, Hesâb (amelî ve nazârî), Hendese, Cebir, Müsellest, Mihânin, Hey'et, Usûl-i Defteri, Tabiiyyât-ı Mevâlid-i Selase, Matumât-ı Ziraiye, Hikmet, Kimya, Malumât-ı Fenniye ve Ahlâkiye ve İctimâiye ve Kanuniye, Hıfzı's-sıha, İlm-i İçtima ve Terbiye, İlm-i İktisâd ve Maliye, Hitabet ve Mev'iza, Hutût, El sine, Terbiye-i Bedeniye.

Bu nizamname hazırlandıktan sonra hangi medreselerin bu Dâr'ı-l-hilafeti'l-Âliyye'ye dahil olacağı meselesi için çalışma yapılmıştır. Bu amaçla İstanbul'da bulunan medreseler tek tek incelenerek dahil olup olmayacağına karar verilmiştir. 185 medresenin dahil olmasına karar verilmiş, öğrenci ve müderris bilgileri eklenmiştir (Kütükoğlu 1978: 23).⁹

Bu nizamname uyarınca oluşturulan Dâr'ı-l-Hilafeti'l-Âliyye, 19 Kasım 1914'te öğretime başladı. 1914-15 öğretim yılında 2.880 öğrenci aldı. Ancak bu sırada Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına katıldığından, 1915-1916 öğretim yılında öğrenci sayısı 1354'e düştü (Sarıkaya 2008: 62).

Nizamnamenin en büyük başarısı dağınık bir durumda olan İstanbul medreselerini bir çatı altında toplamak oldu. O güne kadar medresenin başındaki müderrisin inisiyatifinde olan medreseler, artık merkezi bir kontrol sistemi içine alındı. İstanbul'daki bütün medreseler deftere geçmiş, her medrese bir sınıfın şubesi olmuştur. Çünkü bir sınıf dört şubeye ayrılmış ve her şubenin mevcudu 50-65 arasında değiştiğinden bir medrese ancak bir şubenin talebesini barındıracak büyüklükte idi. Bu içindir ki her şube ayrı binada olacağından bu şubelerin ayrı bir müdürü bulunması uygun görülmüştü (Atay 1983: 267).

Aslında Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi, bu nizamname ile meslek derslerini daha düzenli okutarak ve müsbet bilim derslerine yer vererek, medreseleri Maarif Nezareti mekteplerine benzetmeyi düşünüyordu. Nitekim 1914 düzenlemesi medrese programına yabancı diller, Farsça, Tarih, Coğrafya (iki derste umûmi ve Osmanî), Heyet, Mekanik, Müsellesat, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Hıfzıssıhha, Usûl-ı Defteri, İlm-i içtima, İlm-i Nefs, Felsefe, Malûmat-ı İktisadiye ve Maliye vs. gibi dersler konmuştu (Akyüz 1985: 263). Nizamname'nin 7. Maddesine dayanılarak, 1915-1916 öğretim yılında, Ders Vekilinin başkanlığında bir komisyon oluşturularak, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça'dan birisi mecburi ders olarak okutulmaya başlandı (Sarıkaya 2008: 62). Ayrıca uygun gün ve zamanlarda verilecek Beden Terbiyesi dersi müfredata eklendi (Kütükoğlu 1978: 8).

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin medrese ıslahatı, medreselerde yeni bir başlangıcı ortaya çı-

karacak mahiyettedir; ancak, Birinci Dünya Savaşı çıkınca bu ıslahattan da beklenen sonuç alınmamıştır (Atay 1983: 267). Buna rağmen medreseler kaldırılincaya kadar varlığını sürdürmüştür (Uzunçarşılı 1984: 268). Dâr'ı-l-Hilafeti'l-Âliyye Medreseleri, kurulduğu dönemdeki bu olumsuzluklara rağmen yine başarılı mezunlar verdi. Bunlar arasında, Cumhuriyet dönemi din hizmetleri ve dini eğitim sahasında önemli roller oynayan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen ve Ahmed Hamdi Akseki gibi önemli isimler vardır. Bu kişilerin yetiştiğini bilmek bile, bu medreselerin ne kadar etkili ilim merkezleri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Medreselerde Yönetimin Merkezileşmesi

Hayri Efendi'nin İttihatçılarla anlaşamayarak şeyhülislamıktan ayrılmasından sonra, Musa Kazım Efendi 8 Mayıs 1916'da yeniden şeyhülislam oldu. Musa Kazım Efendi göreve gelince medreselerle ilgili ilk önemli icraatı, 2 Eylül 1916 (20 Ağustos 1332)'da Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin 13. Maddesini ilga etmek oldu. Bu madde, icâzetnâme alanların müderrislik ünvanı ile İstanbul Ruûs-ı Humâyûnu'na nail olacaklarını belirliyordu (Atay 1983: 282). Bu uygulama ile yeni şeyhülislam ulemanın endişe ve korkularını dağıtıyordu (Bein 2013: 96).

Musa Kazım Efendi'nin ikinci önemli icraatı 22 Nisan 1917 tarihli kanundur. Medaris-i İlmiye Hakkında Kanunla Dâr'ı-l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi yeni bir teşkilata tabi tutuldu. 3 Nisan 1917 (10 Cemaziyelahir 1335/23 Nisan 1333 Tarihli) Medâris Kanununa göre (DMD 1339: 21), bütün medreselerin Meşihat'a bağlanması, yeni medrese açma yetkisinin Meşihat'a verilmesi (m.1), İstanbul'da bulunan medreselerin Dâr'ı-l-Hilafeti'l-Âliyye çatısı altında birleştirilmesi, bu medresenin ibtida-i hariç, ibtida-i dahil ve sahn adında üç derece medrese ve bunların üstünde Medrese-i Süleymaniye adında yüksek eğitimin planlanması (m.3), bu üç aşamalı eğitimin süresinin üçer yıl olması ve bunların programlarının Meşihat tarafından belirlenmesi (m.4), taşra medreselerinin Meşihatça düzenlenmesi (m.5), 1333-1334 ders döneminde yatılı öğrenci sayısının 1350'yi geçmemesi, ileriki yılların durumu ise ihtiyaca göre belirlenmesi (m.6), Medrese-i Süleymaniye'nin eğitim süresinin üç yıl olması,

9 Kütükoğlu bu makalesinde 185 medrese hakkında bilgi vermektedir.

Tefsir ve Hadis, Fıkıh, Kelam ve Hikmet ve Edebiyat şubesi adında 4 bölümünün bulunması (m.7), memuriyeti olan ve olmayanların ne kadar ücret alacaklarının belirlenmesi (m.8-10), öğrencilerin yiyecek ve giyecekleri devlet tarafından ödenmesi, ayrıca Medrese-i Süleymaniye öğrencilerine ayda 150'şer kuruş para verilmesi (m.11), Medrese-i Süleymaniye'den mezun olanlara İcazetnâme ile İstanbul Ruus-ı Humayunu, Sahn Medresesi'nden mezun olanlara Ehliyetnâme ile Taşra Ruus-ı Humayunu, İbtida-i hariç ve dahilden mezun olanlara derecesine göre Ehliyetname verilmesi (m.12), ayrıca bu nizamnamenin gelecek eğitim döneminden itibaren uygulanması hükme bağlanıyordu (DMD 1339: 21-23). Nizamnamenin devamında, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi ile Taşra Nizamnamesi Hakkında Bir Nizamname başlıklı bölümde; Dersaadet'teki teşkilat, müderrislerin durumu, Süleymaniye Medresesi'ndeki Müderris Meclisi, taşra medresesi teşkilatı, hazırlık sınıfları, kabul şartları, icazetname ve ehliyetname vesikaları ayrıntılı bir şekilde anlatılıyordu (DMD 1339: 24-34).

Bu nizamname ile eski sistem büyük ölçüde korundu; ancak yukarıda görüldüğü gibi öğretim süresi, talebe kabul şartları ve şubelerin isimleri değiştirildi. Yeni kanuna göre İstanbul'daki öğrenci sayısı 1350'ye kadar düşmüştü. Üstelik eğitim programının uzunluğu 4 yıldan üç yıla düşmüştü. Toplamda 12 yıl olan eğitim süresi 9 yıla düşmüştü. Bu durum reform muhaliflerini ciddi oranda rahatsız etmişti (Bein 2013: 97). Kısım-ı Tâlî yerine ibtidâ-i hâriç, ibtidâ-i dâhil; yüksek öğretime Kısım-ı Âli verilmiştir. Atay bu isim değişikliklerini tarihi bir özenti olarak yorumlamıştır (Atay 1983: 287). Öğretim süreleri her kısım için üç yıl olarak belirlenmiştir. Bunun dışında yeni kanun 1914 islahında yer almayan bazı hususlara da yer veriyordu. Mesela taşra medreseleri de Meşihat'ın emrine veriliyor ve istediği uygulamayı yapabilmesine imkân sağlanıyordu. Ayrıca talebe ve müderrislerin mali durumlarının düzeltilmesi amacıyla maliye bütçesinden yardım alınması ve bu amaçla 1917 bütçesine bir milyon dört yüz bin kuruş ilave edilmesi yine iyileştirme çabası olarak görülebilir (DMD 1339: 23). 1914 Nizamnamesi sadece İstanbul medreselerini ele alırken, bu kanun bütün medreseleri Meşihat'a bağlıyordu (Sarıkaya 2008: 67).

Bu kanun da istenileni vermemiş olacak ki aradan 5 ay geçmeden bir nizamname daha yayınlanmış-

tır. Yeni yönetmelikle müfettişlik sistemi kurulması, yeni teşkilatlandırılan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye ve Süleymaniye Medresesi mezunlarının mezuniyet sonrası mesleki hak ve görevlerinin tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. 1917 Nizamnamesi ile öngörülen program ile 1914'teki İslah-ı Medaris programı arasında kayda değer bir fark bulunmamaktadır. Belki derslerin haftalık saatlerinde ve sınıflara dağılımında bazı değişiklikler vardır. Ancak Medresetü'l-Mütehasşısın yerini alan Süleymaniye Medresesi, Fıkıh Şubesi'nde dört sünni (Hanefî, Şafi'i, Mâliki ve Hanbelî) mezhebinin fıkıhlarının ders olarak konması ve Edebiyat Şubesi'nde Batı Edebiyatı'na yer verilmesi, bu son ders programını diğerlerinden farklı kılan küçük ayrıntılardır (Akyüz 1985: 263).

1919'un başında Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi göreve gelince, İttihatçıların reformcu şeyhülislamlarının dönemi bitmiş oluyordu. İttihatçılara yöneltilen tutuklamalar eski şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi ve Musa Kazım Efendi'ye yöneldi. Yeni şeyhülislam reformlar hakkında, "İstanbul'da yeniden yapılandırılan medreselerin programlarına devlet mekteplerinin derslerinin çoğu dahil edilmiş olmasına rağmen, yeni yöntemin eski yetiştirdikleri kadar ehil ulema yetiştirmediğini" savunmuştur (Bein 2013: 102).

Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi, her açıdan olduğu gibi, eğitim açısından da yeni gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yaşayan birçok entelektüel eğitimin nasıl düzeleceğine dair görüşleri sürerek, sorunların çözümü için katkıda bulunmaya çalışmışlardır. Dönemin siyasetleri de halkta gördükleri şiddetli değişim arzusunu yerine getirmek için, önemli reformlar için öncü olmuşlardır. Meşrutiyetin ilanını müteakip başlayan bu reformlar, ilk somut neticesini 1910 yılında kabul edilen Medâris-i İlmiye Nizâmnamesi ile vermiştir. Bu nizamnâme ile medrese yönetimleri düzenlenmiş, ders müfredatları tespit edilmiş, eğitim dönemi 12 yıl olarak belirlenmiş ve müspet ilimlere dair dersler müfredata konulmuştur. Bu yeniliğin üzerinden çok fazla bir süre geçmeden 1914'te Şeyhülislam Hayri Efendi, medreseleri bir çatı altında toplama kararı aldı. İslah-ı Medaris Nizamnamesi denilen bu reform ile bütün İstanbul medreseleri bir çatı altında toplandı. Bütün medreseler bu teşkilatın

bir parçası haline getirildi. Ayrıca müspet ilimlerin yanında yabancı dillerde ders olarak okutulmaya başlandı. Bu Nizamnâme savaş nedeniyle uygulama imkanına kavuşmadan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi 1917’de bir nizamname daha hazırladı. Bu nizamname ile ülke genelindeki bütün medreseler Meşihât’a bağlanarak medreselere milli bir nitelik verildi. Böylece devletin her alanındaki merkezîyetçi yapısı medreseleri de kapsamış oluyordu. II. Meşrutîyet devrindeki bu gelişmeler

medreseleri mektepler karşısında geri kalmışlıktan kurtaracak nitelikte yeniliklerdi. Ancak savaşlar ve çatışmalardan dolayı medrese reformlarının sonuçlarını alma imkânı olmadı. 1919’da Mustafa Sabri Efendi’nin şeyhülislam olması ile reform dönemi sona erdi. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçen medreseler bu dinamizm ve yenilenme sürecini yaşıyordu. Cumhuriyet döneminde medreseler kapatılınca bu reformların hepsi yarım kalmış oldu.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, 3815/286070, 1328 L 20; *DH.MB.HPS.M.*, 6/38, 1330 N 15; *DH.MKT*, 1281/9-1,4, 1326 B. 18.

Araştırma Eserler

AKYÜZ, Y. (1985). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

ATAY, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

BALTACI, C. (1976). *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.

BEDİÜZZAMAN S. N., *Münâzarat*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1996.

BEİN, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

BİLGE, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

CİHAN, A. (2007). *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul: 3F Yayınevi, İstanbul.

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, Ders Programlarıyla Medarisin Kadrosu ve Medaris Kanun-ı Nizamnamesi (DMD). (1339-1340). İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar ve Talimâtname (DMN). (1330-1333). İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kamil.

DÖLEN, E. (2009). *Osmanlı Döneminde Darülfünun* (1863-1922). C. 1, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

DÜSTÜR, İkinci Tertib, II, VI.

ERGİN, O.N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, C.3-4, İstanbul: Eser Matbaası.

ERGÜN, M. (1982). "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30 (1-2): 58-89.

ERGÜN, M. (2009). "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi yayınları, 263-273.

EŞREF Efendizâde Şevketi (1329). *Medaris-i İslamiye Islâhât Programı*, İstanbul.

GÜLLÜCE, H. (2002). "Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım ve Kur'an'ın l'câzı Hakkındaki Görüşleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19, 219-227.

HAMADÂNİZÂDE Ali Naci (1325). *Softalar ve Medreseler*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul.

İHSANOĞLU, E. (2007). *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

KAZICI, Z. (2004). *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayınları.

KOÇER, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, (1773-1923). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KÜTÜKOĞLU, M.S. (1977). *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Matbaası.

KÜTÜKOĞLU, M.S. (1978). "Dârü'l-hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7: 1-212.

Medaris-i İlmiye Nizamnamesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medaris-i Nizamnamesi (TMN). Matbaa-i Amire, (1326). İstanbul.

Mir'at-ı Maarif (1324). İstanbul, 2.

MUHAMMED UBEYDULLAH (1328). *Islâh-ı Medâris-i Kadîme*, İstanbul.

PAKALIN, M.Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

SARIKAYA, Y. (1999). "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3: 23-39.

SARIKAYA, Y. (2008). "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divân*, 13 (25): 37-73.

SOMEL, S.A.(2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞEYH ALİ EFENDİZÂDE MUHYİDDİN (1314). *Medreselerin Islahı*, İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İ.H. (1984). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ZENGİN, Z.S. (1998). "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islahı Çalışmaları", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXIV: 43-52.

ZENGİN, Z.S. (1999). "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdarî Teşkilatı", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM). 9: 431-449.

ZENGİN, Z.S. (2002). *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.